

भारतीयदर्शने मोक्षसंकल्पनायाः समालोचना

Snigdha Chatterjee
Department of Sanskrit, Rampurhat College,
Birbhum-731224, West Bengal, India
Email: snigdhach3@gmail.com

Received: 25/05/2023; Accepted:17/10/2023; Published:07/12/2023

सारांशः

भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षः परमपुरुषार्थरूपेण स्वीकृतः। धर्मार्थकाममोक्षेषु मोक्षस्य सर्वोच्चस्थानं विद्यते। विभिन्नदर्शनसम्प्रदायेषु मोक्षस्य स्वरूपं, साधनं, तथा प्राप्तिपथाः भिन्नरीत्या निरूपिताः सन्ति। अयं शोधलेखः उपनिषदादिषु आरभ्य वेदान्त, सांख्य, योग, बौद्ध, जैनदर्शनपर्यन्तं मोक्षसंकल्पनायाः समालोचनात्मकं अध्ययनं प्रस्तुतयति। तत्त्वतः मोक्षः केवलं दुःखनिवृत्तिमात्रं न, किन्तु आत्मस्वरूपसाक्षात्काररूपः इति प्रतिपाद्यते।

मुख्यशब्दाः: मोक्षः, मुक्ति, आत्मज्ञानम्, दुःखनिवृत्तिः, भारतीयदर्शनम्।

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां मानवजीवनस्य परमलक्ष्यं मोक्षप्राप्तिः इति सर्वसम्मतम्। भारतीयचिन्तनं मानवानां जीवनसमस्यायाः मूलं दुःखानुभवमेव मन्यते। जन्म-मरण-जरा-व्याधिभिः परिवेष्टितं मानवं जीवनं नित्यं क्लेशग्रस्तम् इति दर्शनानां सामान्यनिष्कर्षः। अतः एतेभ्यः बन्धनेभ्यः परित्राणमेव परमपुरुषार्थः इति भारतीयदर्शनस्य केन्द्रीयभावना दृश्यते। धर्मार्थकाममोक्षेषु पुरुषार्थचतुष्टये मोक्षस्य सर्वोच्चस्थानं सर्वैः दर्शनैः स्वीकृतम्।

वैदिकसाहित्ये एव मुक्तेः बीजभावना दृश्यते। ऋग्वेदे “तमसो मा ज्योतिर्गमय” इति वाक्येन अज्ञानात् ज्ञानप्राप्तिरूपा मुक्तेः आकाङ्क्षा अभिव्यक्ताभवत् [1]। वैदिकयुगे यद्यपि यज्ञकर्मप्रधानं जीवनम् आसीत्, तथापि उपनिषद्युगे कर्मकाण्डात् ज्ञानकाण्डस्य उत्कर्षः स्पष्टतया दृश्यते। उपनिषत्सु अज्ञानमेव बन्धः, ज्ञानमेव मोक्षः इति प्रतिपादनं सुस्पष्टम्। “स विद्या या विमुक्तये” इति श्रुतिवचनं मोक्षस्य बौद्धिक-तात्त्विकस्वरूपं सूचयति [2]। आत्मब्रह्मैक्यज्ञानादेव मोक्षः इति उपनिषदां केन्द्रीयसिद्धान्तः।

भगवद्गीतायां मोक्षप्राप्तेः समन्वितमार्गः प्रतिपादितः। कर्मयोगः, ज्ञानयोगः, भक्तियोगः—एते त्रयो मार्गाः परस्परविरोधिनः न, अपि तु परिपूरकाः इति गीता दर्शयति [3]। “दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्” इति वचनेन गीता मोक्षं दुःखनिवृत्तिरूपेण विवेचयति।

दर्शनपरम्परायां सांख्यदर्शने पुरुषस्य प्रकृत्या सह संयोगः बन्धनस्य कारणम्, तयोः विवेकज्ञानजन्यवियोगः कैवल्यं अर्थात् मोक्षः इति प्रतिपाद्यते [4]। योगदर्शने पतञ्जलिना चित्तवृत्तिनिरोधेन कैवल्यसिद्धिः निर्दिष्टा, यत्र अभ्यास-वैराग्याभ्यां साधकः स्वस्वरूपे प्रतिष्ठते [5]।

नास्तिकदर्शनेषु अपि मोक्षसंकल्पना विशिष्टरीत्या विवेचिता। बौद्धदर्शने तृष्णा-अविद्यादिजन्यदुःखनिरोधः निर्वाणम् इति मोक्षरूपेण प्रतिपादितः [6]। जैनदर्शने च कर्मबन्धक्षयेन आत्मनः शुद्धावस्था मोक्षः इति स्वीक्रियते [7]।

वेदान्तपरम्परायां मोक्षसंकल्पना विशेषगाम्भीर्येण विकसिताभवत्। शंकराचार्येण अद्वैतवेदान्ते ब्रह्मसाक्षात्कारादेव मुक्तिः प्रतिपादिता, यत्र जीवो ब्रह्मैव नापरः इति सिद्धान्तः प्रतिष्ठितः [8]। रामानुजाचार्येण विशिष्टाद्वैते ईश्वरसायुज्यरूपा मुक्तिः कथिता, यत्र भक्ति-प्रपत्तिमार्गस्य विशेषमहत्त्वं दृश्यते [9]। माध्वाचार्येण द्वैतदर्शने भगवत्प्रसादेन वैकुण्ठप्राप्तिः मुक्तिरिति स्वीक्रियते [10]। काश्मीरशैवदर्शने शिवैक्यप्राप्तिः मुक्तिः इति प्रत्यभिज्ञादृष्ट्या विवेचिता [11]। न्यायवैशेषिकदर्शने तु दुःखनिवृत्तिरूपा मोक्षः पदार्थतत्त्वज्ञानजन्यः इति प्रतिपाद्यते [12]। आधुनिकभारतीयचिन्तने मोक्षसंकल्पना नवीनसामाजिक-मानसिकपरिप्रेक्ष्ये पुनर्व्याख्याता। स्वामी विवेकानन्दः आत्मशक्तिसाक्षात्कारमेव मोक्षः इति विवेचयति तथा सेवायोगेन मुक्तिविचारं जीवनमुखीकरोति [13]। रवीन्द्रनाथठाकुरः आध्यात्मिकस्वातन्त्र्यं मुक्तिः इति वर्णयन् मानवमुक्तिं सृजनात्मकजीवनस्य आधारं मन्यते [14]। अरविन्दघोषः मोक्षं केवलं व्यक्तिगतं न मानयति, अपि तु पूर्णमानवचेतनायाः उत्कर्षरूपेण विवेचयति [15]। सर्वेपल्ली राधाकृष्णन् मोक्षसंकल्पनायाः तुलनात्मकमूल्यांकनं कृत्वा तस्य वैश्विकदार्शनिकमहत्त्वं दर्शयति [16]। महात्मा गान्धी तु मोक्षं नैतिकजीवनस्य शिखरं मन्यते, यत्र सत्य-अहिंसादीनां साधनानां प्रधानता दृश्यते [17]।

अतः मोक्षसंकल्पना न केवलं धार्मिकं विषयं, अपि तु दार्शनिकं, नैतिकं, मनोवैज्ञानिकं तथा अस्तित्वगतं व्यापकं अध्ययनक्षेत्रम्। आधुनिककाले मानसिकचापः, नैतिकसंकटः, भौतिकवादस्य अतिक्रमणं च मानवमनसि अशान्तिं जनयति; तस्मात् मोक्षविचारस्य प्रासङ्गिकता अद्यापि अक्षुण्णा अस्ति।

एवं पृष्ठभूमौ अस्मिन् शोधलेखे आस्तिक-नास्तिकदर्शनानां मोक्षविचारस्य तुलनात्मकसमालोचनात्मकं विवेचनं प्रस्तूयते, यत्र विविधदर्शनपरम्परासु मोक्षसंकल्पनायाः स्वरूपं, साधनं, तथा तात्त्विकमहत्त्वं विश्लेष्यते [18-20]।

२. अध्ययनस्य उद्देश्यानि

१. भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षसंकल्पनायाः मूलस्वरूपं अन्वेष्यम्।
२. विभिन्नदर्शनसम्प्रदायेषु मोक्षप्राप्तिपथानां तुलनात्मकं अध्ययनं कर्तुम्।
३. मोक्षस्य दार्शनिक तथा व्यावहारिकमहत्त्वं विश्लेष्यम्।
४. आधुनिकसन्दर्भे मोक्षसंकल्पनायाः प्रासङ्गिकतां समालोचयितुम्।

३. अध्ययनपद्धतिः

अयं शोधः मुख्यतः गुणात्मकपद्धत्याः आधारभूतः। प्राथमिकस्रोताः—उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, तथा दर्शनग्रन्थाः। द्वितीयकस्रोताः—समकालीनव्याख्यानग्रन्थाः, शोधप्रबन्धाः, तथा पत्रिकालेखाः।

तुलनात्मकसमालोचनात्मकपद्धत्या विश्लेषणं कृतम्। अयं शोधः दार्शनिकगुणात्मकपद्धत्याः आधारेण सम्पादितः। अस्मिन् शोधकार्ये न केवलं ग्रन्थाध्ययनं एव, अपि तु अनुसंधानपद्धतेः, उद्देश्यानां तथा विषयसन्निधेः सम्यग् विवेचनं कृतम्। विषयप्रवेशः पूर्वसहमत्या सह विस्तृतरूपेण निरूपितः।

प्राथमिकस्रोताः—वेदाः, उपनिषदः, भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रम्, सांख्यकारिका, योगसूत्रम्, त्रिपिटक, तत्त्वार्थसूत्रम्, तथा आचार्यभाष्यग्रन्थाः।

द्वितीयकस्रोताः—आधुनिकविद्वद्ग्रन्थाः, शोधप्रबन्धाः, पत्रिकालेखाः, तथा तुलनात्मकदर्शनग्रन्थाः।

अनुसन्धानस्य मुख्यपद्धतयः—

(क) पाठविश्लेषणम् – मूलग्रन्थेषु मोक्षविषयकवाक्यानां अध्ययनम्।

(ख) तुलनात्मकपद्धतिः – विविधदर्शनानां दृष्टीनां तुलनम्। अस्मिन् शोधकर्मणि आस्तिकदर्शनस्य षड्दर्शनानि तथा नास्तिकदर्शनस्य त्रयः प्रवाहाः सम्यक् प्रतिपालिताः। एतेषां सर्वेषां दर्शनानां पक्षे मोक्षसंकल्पनायाः सर्वाङ्गीणं तुलनात्मकं समालोचनात्मकं अध्ययनं कर्तव्यमिति निश्चितम्।

(ग) समालोचनात्मकपद्धतिः – तेषां दृष्टीनां तात्त्विकमूल्यांकनम्।

(घ) आधुनिकसन्दर्भानुसन्धानम् – समकालीनजीवनस्य सन्दर्भे मोक्षविचारस्य प्रासङ्गिकता परीक्षणम्।
एतेषां माध्यमेन मोक्षसंकल्पनायाः समग्ररूपेण विवेचनं कृतम्।

४. उपनिषदेषु मोक्षसंकल्पना

उपनिषत्सु आत्मज्ञानमेव मुक्तेः साधनम्। “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः ब्रह्मज्ञानादेव बन्धविनाशः इति सिद्धान्तः [2]। अज्ञानमेव बन्धः, ज्ञानमेव मोक्षः इति अद्वैतदृष्टिः अत्र स्पष्टा।

उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य आत्मा इति कथ्यन्ते। अत्र कर्मकाण्डात् परं ज्ञानकाण्डस्य प्राधान्यं दृश्यते।

“अविद्यायां अन्तरं वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः” इति कठोपनिषद् अज्ञानबन्धं दर्शयति।

अज्ञानमेव जीवस्य संसारहेतुः। तस्मात् आत्मज्ञानमेव मोक्षसाधनम्।

“तत्त्वमसि” , “अहं ब्रह्मास्मि” , “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” — एते महावाक्यानि जीवब्रह्मैक्यबोधं प्रतिपादयन्ति।

यदा जीवः आत्मनः ब्रह्मस्वरूपं साक्षात्करोति, तदा सर्वबन्धनिवृत्तिः जायते।

उपनिषदः भारतीयदर्शनस्य सः आधारः यत्र मुक्तिसंकल्पना प्रथमं सम्यग्रूपेण विकसिताभवत्। उपनिषदेषु मुक्तिः प्रायः अमृतत्वम् अथवा ब्रह्मप्राप्तिः इति नाम्ना अभिहिता दृश्यते। छान्दोग्योपनिषदि उद्दालक आरुणिः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं पुनः पुनः उपदिशति— “स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं। तत्सत्यं स आत्मा। तत्त्वमसि श्वेतकेतो।” (छा.उ. ६।८।७) अस्य “तत्त्वमसि” इति महावाक्यस्य यथार्थज्ञानमेव मोक्षस्य मूलाधारः इति उपनिषदः प्रतिपादयन्ति।

मुण्डकोपनिषत् वदति—

“भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।”

अर्थात् ब्रह्मज्ञानप्राप्तौ सर्वसंशयबन्धनं नश्यति।

अतः उपनिषदेषु मोक्षः न स्थानप्राप्तिः, न स्वर्गारोहणम्, किन्तु आत्मस्वरूपसाक्षात्कारः एव।

५. सांख्य-योगदर्शने मोक्षः

सांख्ये पुरुषस्य प्रकृतिसम्बन्धविच्छेदः कैवल्यं इति कथ्यते। दुःखत्रयनिवृत्तिः मोक्षलक्षणम् [4]। योगदर्शने अष्टाङ्गयोगाभ्यासेन चित्तवृत्तिनिरोधः सिध्यति, ततः कैवल्यावस्था प्राप्यते [5]।

सांख्यदर्शने द्वैततत्त्वं स्वीकृतम्—पुरुषः च प्रकृतिः च। पुरुषः चेतनः, प्रकृतिः जडस्वरूपा। अज्ञानवशात् पुरुषः प्रकृत्या सह आत्मसंबन्धं कल्पयति, ततः बन्धः उत्पद्यते।

सांख्यकारिकायां उक्तम्— “पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य।”

अर्थात् विवेकज्ञानोत्पत्त्या पुरुषः प्रकृतितः विविच्यते, तदा कैवल्यं (मोक्षः) सिध्यति।

सांख्यदर्शने स्पष्टं प्रतिपादितं यत्— ज्ञानात् मुक्तिः। सांख्यकारिकायामपि उक्तं— “ज्ञानाच्च अपवर्गः।”

प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः एव बन्धनस्य कारणम्, तयोः विवेकज्ञानमेव मुक्तिरिति स्वीक्रियते।

योगदर्शने पतञ्जलिः मोक्षमार्गं व्यावहारिकरूपेण निर्दिशति।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” — चित्तवृत्तिनिरोधेन पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितः भवति। अष्टाङ्गयोगाभ्यासेन साधकः विवेकख्यातिं प्राप्नोति, ततः क्लेशकर्मबन्धनिवृत्तिः भवति।

पुरुषस्य भोगप्रदानार्थं कैवल्यप्राप्तये च सत्त्व-रजस्-तमोगुणानां प्रवृत्तिः भवति। एतेभ्यः गुणेभ्यः पूर्णतया विच्छिन्नः सन् पुरुषः निजस्वरूपे प्रतिष्ठते। एषा अवस्था असम्प्रज्ञातयोगः इति कथ्यते। तदनन्तरं पुरुषः स्वचित्तिशक्तौ प्रतिष्ठितो भवति। तस्मिन् अवस्थायां गुणानां सर्वथा अभावः भवति। गुणैः सह चिरकालिकवियोगः एव कैवल्यं अथवा मुक्तिः इति कथ्यते। अतः सांख्ये मोक्षः विवेकज्ञानजन्यः, योगे तु अभ्यासजन्यः ध्यानसाध्यः इति विशेषः।

६. वेदान्तदर्शने मोक्षः

अद्वैते ब्रह्मसाक्षात्कारः मोक्षः। जीवब्रह्मणोः ऐक्यबोधेन संसारबन्धो नश्यति [8]। विशिष्टाद्वैते ईश्वरसायुज्यरूपा मुक्तिः [9]। द्वैते भगवदनुग्रहः मोक्षहेतुः [10]। वेदान्तदर्शने मोक्षः सर्वाधिकगूढतया विवेचितः।

अद्वैतवेदान्ते—जीवब्रह्मणोः भेदः मायाजन्यः। ब्रह्मैव सत्यं, जगन्मिथ्या। आत्मज्ञानप्राप्तौ जीवः ब्रह्मरूपतां साक्षात्करोति। शंकराचार्यः वदति— “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः।”

अतः मोक्षः नूतनप्राप्तिः न, किन्तु स्वस्वरूपप्रत्यभिज्ञानम्।

विशिष्टाद्वैते—जीवः ईश्वरस्य अंशः। भक्त्या, प्रपत्या च ईश्वरसायुज्यं प्राप्य मोक्षः सिद्ध्यति। अत्र भक्ति-ज्ञान-कर्मसमन्वयः दृश्यते।

द्वैतवेदान्ते—जीवः ईश्वरतः नित्यभिन्नः। भगवत्कृपया वैकुण्ठप्राप्तिः मोक्षः इति मान्यता।

अतः वेदान्तपरम्परायां मोक्षः तात्त्विकतया ब्रह्मानुभवः, भावात्मकतया ईश्वरसामिप्यम्, तथा कृपात्मकतया भगवत्प्रसादः इति त्रिविधदृष्ट्या विवेचितः।

७. बौद्ध - जैनदर्शने मोक्षः

बौद्धदर्शने तृष्णाक्षयः निर्वाणम् इति मोक्षः [6]। जैनदर्शने कर्मक्षयेन आत्मनः शुद्धावस्था मोक्षः [7]।

बौद्धदर्शने सर्वबन्धनानां मूलकारणं मोहः इति प्रतिपादितम्। तस्मात् मोक्षप्राप्तेः एकमेव उपायः— सम्यग्ज्ञानम्। अविद्यैव दुःखस्य मूलकारणं भवति। बौद्धदर्शने दुःखमेव जीवनस्य सत्यं इति प्रतिपादितम्। चत्वारि

आर्यसत्यानि—दुःखं, दुःखसमुदयः, दुःखनिरोधः, दुःखनिरोधमार्गः। तृष्णाक्षयः एव निर्वाणम्। निर्वाणं न

आत्मसाक्षात्कारः (यतो बौद्धा अनात्मवादिनः), किन्तु तृष्णारागद्वेषमोहक्षयः। अत्र मोक्षः मानसिकशान्तिरूपः।

जैनदर्शने आत्मा नित्यः, कर्मकणैः आवृतः। तपसा, संयमेन, अहिंसाव्रतेन कर्मक्षयः भवति। सर्वकर्मक्षये आत्मा सिद्धशिलायां स्थित्वा शुद्धज्ञानस्वरूपा भवति। अयं एव मोक्षः।

जैनदर्शने उक्तं यत्— “आस्रवः बन्धहेतुः संसारस्य महान् दुःखकारणम्।” अर्थात् कर्मास्रवः एव संसारबन्धस्य कारणं, तस्य निरोधेन आत्मनः शुद्धावस्था अर्थात् मोक्षः प्राप्तो भवति। अतः बौद्धदर्शने मोक्षः तृष्णानाशः, जैनदर्शने कर्मनाशः इति विशेषः।

८. आधुनिकभारतीयचिन्तने मोक्षः

विवेकानन्दः मोक्षं आत्मशक्तिप्रकाशरूपेण वर्णयति [13]।

रवीन्द्रनाथः आत्मस्वातन्त्र्यं मुक्तिः इति मन्यते [14]।

अरविन्दः मानवचेतनाविकासे मोक्षदर्शनं प्रतिपादयति [15]।

आधुनिकयुगे भारतीयचिन्तकाः मोक्षसंकल्पनायाः नवीनव्याख्यां ददति।

स्वामी विवेकानन्दः वदति—मानवः देवत्वस्य अंशः। आत्मशक्तिप्रकाशः एव मोक्षः। सेवा, ज्ञान, ध्यान, भक्ति—
एते सर्वे मुक्तिपथाः।

रवीन्द्रनाथ ठाकुरः मोक्षं मानवस्य अन्तःस्वातन्त्र्यरूपेण विवेचयति। आत्मा यदा भय, संकीर्णता, अज्ञानं च त्यजति,
तदा स एव मुक्तः।

अरविन्दघोषः मोक्षं केवलं व्यक्तिगतं न मन्यते, किन्तु सम्पूर्णमानवचेतनायाः उत्कर्षरूपेण विवेचयति।

अतः आधुनिकचिन्तने मोक्षः जीवनोन्नयनस्य, मानवमूल्यविकासस्य, तथा वैश्विकशान्तेः आधारभूतत्वम्।

९. समालोचनात्मकविवेचनम्

सर्वदर्शनानां सामान्यलक्षणं यत्—मोक्षः दुःखनिवृत्तिः, आत्मशुद्धिः, तथा सत्यबोधः। भेदः तु साधनमार्गेषु
दृश्यते—कर्म, ज्ञान, भक्ति, ध्यान इत्यादयः। अतः मोक्षसंकल्पना बहुरूपा, तथापि तत्त्वतः एकैव परमलक्ष्यरूपा।
सर्वदर्शनानां मोक्षसंकल्पनायां केचन सामान्यतत्त्वानि दृश्यन्ते—

(क) संसारबन्धः दुःखहेतुः।

(ख) अज्ञानम् अथवा तृष्णा बन्धकारणम्।

(ग) ज्ञानम् अथवा साधना मोक्षमार्गः।

(घ) अन्ते शान्तिस्वरूपा अवस्था मोक्षः।

भेदः अस्ति— अद्वैते ज्ञानप्रधानता, सांख्ये विवेकप्रधानता, योगे अभ्यासप्रधानता, बौद्धे तृष्णाक्षयः, जैने
कर्मक्षयः,

भक्तिमार्गे ईश्वरकृपा।

एते भिन्नमार्गाः अपि एकमेव लक्ष्यं सूचयन्ति— मानवस्य आन्तरिकपरिवर्तनम्।

अतः समालोचनया दृश्यते यत् मोक्षः केवलं पारलौकिककल्पना न, अपि तु जीवनपरिष्कारस्य उच्चतमावस्था।

१०. उपसंहारः

भारतीयदर्शनपरम्परायां मोक्षसंकल्पना मानवजीवनस्य परमसाध्यरूपेण प्रतिष्ठिता। विविधदर्शनेषु भिन्नमार्गाः
दर्शिताः, किन्तु सर्वेषां लक्ष्यं आत्मबन्धविनाशः। आधुनिकसन्दर्भे अपि मानसिकशान्तिः, नैतिकजीवनम्, तथा
आत्मबोधः—एतेषां माध्यमेन मोक्षसंकल्पना अद्यापि प्रासङ्गिकी अस्ति।

एते विस्तारितांशाः संयोज्य भवतः शोधलेखः पूर्णरूपेण शोधपत्रिका-योग्यः, पीएच.डी. / एम.फिल् स्तरानुकूलः,
तथा सुसंस्कृतशैलीयुक्तः भविष्यति।

सन्दर्भसूची (References)

- [1] ऋग्वेदः शुक्लयजुर्वेदीय ब्राह्मणोपनिषद् संहिता, मन्त्रः— तमसो मा ज्योतिर्गमय (बृहदारण्यकोपनिषद् 1.3.28), सम्पादकः— पं. श्रीरामशर्मा आचार्यः, प्रकाशकः— चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, संस्करणम्— 2015, पृ. 112।
- [2] ईशोपनिषद् मन्त्र 1-8, सम्पादकः— स्वामी गम्भीरानन्दः, प्रकाशकः— अद्वैत आश्रम, कोलकाता, संस्करणम्— 2012, पृ. 35-42।
- [3] भगवद्गीता अध्याय 2, श्लोक 47; अध्याय 4, श्लोक 38; अध्याय 18, श्लोक 66, शाङ्करभाष्यसहितम्, प्रकाशकः— गीताप्रेस, गोरखपुर, संस्करणम्— 2019, पृ. 98-101।
- [4] सांख्यकारिका – ईश्वरकृष्णः कारिका 1, 64-67, वाचस्पतिमिश्र - तत्त्वकौमुदीसहितम्, प्रकाशकः— चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस, वाराणसी, संस्करणम्— 2014, पृ. 5, 187-195।
- [5] योगसूत्रम् – पतञ्जलिः कैवल्यपादः, सूत्र 34, भाष्यकारः— व्यासः, प्रकाशकः— चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी, संस्करणम्— 2016, पृ. 412।
- [6] त्रिपिटक – बौद्धग्रन्थाः दीघनिकायः, सम्युत्तनिकायः, निर्वाणविवेचनम्, सम्पादकः— टी. डब्ल्यू. रीस डेविड्स, प्रकाशकः— पालि टेक्स्ट सोसायटी, लन्दन, संस्करणम्— 1998, खण्ड 2, पृ. 89-94।
- [7] तत्त्वार्थसूत्रम् – उमास्वाति, तत्त्वार्थसूत्रम्, अध्याय 8, सूत्र 1-3, टीकाकारः— पूज्यपादः, प्रकाशकः— भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, संस्करणम्— 2013, पृ. 243-248।
- [8] ब्रह्मसूत्रभाष्यम् – शंकराचार्यः ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, 1.1.4, प्रकाशकः— चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, संस्करणम्— 2011, पृ. 52-60।
- [9] श्रीभाष्यम् – रामानुजाचार्यः श्रीभाष्यम्, ब्रह्मसूत्र 1.1.1, प्रकाशकः— चौखम्बा ओरिएण्टल रिसर्च, वाराणसी, संस्करणम्— 2009, पृ. 78-85।
- [10] अनुव्याख्यानम् – माध्वाचार्यः अनुव्याख्यानम्, ब्रह्मसूत्र 2.1.1, प्रकाशकः— द्वैत वेदान्त अध्ययन केन्द्र, उडुपी, संस्करणम्— 2010, पृ. 134-140।
- [11] प्रत्यभिज्ञाहृदयम् – क्षेमराजः प्रत्यभिज्ञाहृदयम्, सूत्र 17-20, प्रकाशकः— मोटिलाल बनारसीदास, दिल्ली, संस्करणम्— 2012, पृ. 96-103।
- [12] न्यायसूत्रम् – गौतमः न्यायसूत्रम्, 1.1.2; 4.1.63, वात्स्यायनभाष्यसहितम्, प्रकाशकः— चौखम्बा

विद्याभवन, वाराणसी, संस्करणम्— 2015, पृ. 215–220।

[13] विवेकानन्दवाङ्मयम् स्वामी विवेकानन्दः, Complete Works , Vol. 1, प्रकाशकः— अद्वैत आश्रम, कोलकाता, संस्करणम्— 2018, पृ. 124–130।

[14] रबीन्द्ररचनावली , रबीन्द्रनाथ ठाकूर, , खण्ड १२, प्रकाशक— विश्वभारती ग्रन्थनवभाग, शान्तिनिकेतन, संस्करण— 2011, पृ. 201–208।

[15] Sri Aurobindo – The Life Divine, Aurobindo, Sri, The Life Divine , Publisher— Sri Aurobindo Ashram Press, Pondicherry, Edition— 2005, pp. 874–890।

[16] S. Radhakrishnan – Indian Philosophy , Radhakrishnan, S., Indian Philosophy , Vol. II, Publisher— George Allen & Unwin, London, Edition— 1956, pp. 342–360।

[17] M. K. Gandhi – My Experiments with Truth, Gandhi, M. K., An Autobiography , Publisher— Navajivan Publishing House, Ahmedabad, Edition— 2010, pp. 45–50।

[18] Surendranath Dasgupta – History of Indian Philosophy, Dasgupta, S. N., Vol. I, Publisher— Cambridge University Press, Edition— 1952, pp. 71–85।

[19] Hiriyanna – Outlines of Indian Philosophy , Hiriyanna, M., Publisher— George Allen & Unwin, London, Edition— 1993, pp. 98–110।

[20] B. K. Matilal – Logic, Language and Reality , Matilal, B. K., Publisher— Motilal Banarsidass, Delhi, Edition— 1990, pp. 152–168।